

THE DECLINING WEALTH OF A SMALL NATION

*Blijvend massale werkloosheid en een
achterblijvende welvaartsontwikkeling de
magere resultaten van een marktconforme
herstelstrategie.*

Wessel Visser*

Met gevoel voor understatement gaf de secretaris-generaal van het Ministerie van Economische Zaken, prof. dr. F.W. Rutten, zijn traditionele nieuwjaarsartikel in Economisch-Statistische Berichten de titel 'De laatste loodjes van het herstelbeleid' mee. Iedereen weet hoe zwaar laatste loodjes kunnen zijn, maar wie zijn artikel weet te doorgronden, beseft dat Nederland het komende decennium een meer dan loodzware inspanning te wachten staat.

De rode draad van het ambtelijk testament van secretaris-generaal Rutten is mijns inziens de volgende: Wanneer de CDA-PvdA coalitie er de komende jaren in slaagt de onevenwichtige verhouding tussen het aantal actieven en niet-actieven weg te werken, dan kan Nederland 'weer aansluiting krijgen bij de top van de internationale economische eredivisie' (Rutten, 1990, 4). Terecht vraagt prof. Rutten aandacht voor de in internationale vergelijking zeer geringe productieve arbeidsdeelname in Nederland. Weliswaar is de Nederlandse macro-economische arbeidsproductiviteit hoog (berekend met koopkrachtpariteiten), maar het deelnemingspercentage is dermate laag, dat het reële inkomen per hoofd (eveneens berekend met koopkrachtpariteiten) aanmerkelijk lager is dan in ons omringende landen. Met andere woorden, de Nederlandse welvaart per hoofd van de

---

* De auteur is werkzaam bij het instituut voor Werkloosheids- en Achterstandsvoorwerpen (IWA) te Zwolle.

bevolking is relatief laag omdat er in Nederland relatief weinig mensen productieve arbeid verrichten. De beleidsconclusie die prof. Rutten hieruit trekt is zowel logisch als adequaat: 'Geleidelijk zal moeten worden omgeschakeld van een beleid dat de deelneming - gewild of ongewild - heeft afgeremd naar een beleid dat de bestaande barrières vermindert' (ibid., 6). Een belangrijke taak van de regering Lubbers-Kok zou volgens prof. Rutten derhalve zijn de lage Nederlandse werkgelegenheidsgraad op te schroeven richting OESO-gemiddelde, niet in de laatste plaats om de produktieve basis van de Nederlandse economie te verbreden.

De nieuwjaarsartikelen van ex-secretaris-generaal Rutten zorgen bijna traditioneel voor een storm in een glas water. Dit jaar is die grotendeels uitgebleven, terwijl hij uitgerekend in zijn laatste nieuwjaarsartikel de achilleshiel van de Nederlandse politieke economie blootlegde. Juist dit artikel bevatte de ingrediënten voor een stormachtige politiek-economische discussie.

Dit artikel is geen reactie op de stellingen van prof. Rutten, maar een nadere uitwerking ervan. Op basis van landenvergelijkend onderzoek willen we een nader licht werpen op de historische achtergronden van zowel de lage produktieve arbeidsdeelname (werkgelegenheidsgraad) als de hoge macro-economische arbeidsproductiviteit in Nederland. De belangrijkste vragen in dit verband zijn hoe de macro-economische arbeidsproductiviteit en de werkgelegenheidsgraad zich - in historisch opzicht - tot elkaar verhouden en welke rol het arbeidskostenniveau speelt in dit kader.

Na te hebben betoogd dat de hoogte en de ontwikkeling van de produktieve arbeidsdeelname slecht kan worden verklaard uit produktiviteits- of arbeidskostenniveaus - eerder (b)lijkt het omgekeerde het geval -, komt de vraag op welke niet-economische factoren, i.c. institutionele en beleidsfactoren, de lage Nederlandse produktieve arbeidsdeelname zouden kunnen verklaren en welke de politieke en maatschappelijke achtergronden daarvan zijn. Het artikel sluiten we af met enkele beleidsconclusies.

1 Achterblijvende welvaartsontwikkeling

Volgens prof. Rutten heeft de *'Dutch disease'* de laatste jaren plaats gemaakt voor een economie *'under full sail'* (ibid., 4), maar gezien de sterk achterblijvende welvaartsontwikkeling hier te lande lijkt het ons raadzaam dat ook Nederland overschakelt op gemotoriseerde aandrijving.

Zijn constatering dat de Nederlandse welvaart per hoofd relatief laag is, is interessant, maar ook niet meer dan dat. Van veel groter belang is het door prof.

Rutten niet genoemde gegeven dat dit lage welvaartsniveau het afgelopen decennium ontstaan is (zie tabel 1).

In de jaren 1974-76 lag het Nederlandse welvaartsniveau per hoofd nog boven het OESO-gemiddelde, waarmee Nederland een zesde plaats bekleedde in een lijst van 24 rijke Westerse landen. Daarna, en met name in de jaren tachtig, bleef het BNP per hoofd sterk achter bij het OESO-gemiddelde, waarmee Nederland naar een zestiende plaats kelderde, met onder zich voornamelijk landen als Griekenland, Turkije, Spanje en Portugal. Daarmee is niet gezegd dat het Nederlandse welvaartsniveau dat van deze landen begint te naderen, maar de vrije val die Nederland doormaakte mag toch enige naam hebben. Alleen Nieuw-Zeeland en Zwitserland takelden sneller af, waarbij aangetekend moet worden dat Zwitserland nu nog tot de drie meest welvarende OESO-landen moet worden gerekend. Een spoedige aansluiting bij de top van de eredivisie bij ongewijzigd beleid lijkt in dit licht illusoir.

Tabel 1 Bruto Nationaal Produkt per hoofd in Nederland¹ (OESO = 100)

1973	97	1981	96
1974	101	1982	95
1975	101	1983	94
1976	101	1984	92
1977	100	1985	92
1978	99	1986	91
1979	98	1987	89
1980	98		

¹ Berekend met koopkrachtpariteiten

Bron: *OECD*, 1989a, 145

Voor de volledigheid merken we op dat het Nederlandse BNP per hoofd in 1987 nog wel boven het OESO-Europa- en EG-gemiddelde lag. Echter, in tegenstelling tot Nederland wisten de overige Europese landen zich goed te handhaven ten opzichte van de Noordamerikaanse landen en Japan. De daling van Nederland ten opzichte van het OESO-Europa- en EG-gemiddelde was derhalve even dramatisch als de daling en opzichte van het OESO-gemiddelde in de periode 1973-1987.

Deze constatering geeft de laatste loodjes van prof. Rutten extra gewicht. Het is daarom van belang na te gaan wat de determinanten zijn van deze als vrij dramatisch te kenschetsen ontwikkeling.

Prof. Rutten stelt terecht dat de welvaart per hoofd een functie is van het deelneemingspercentage en het binnenlands produkt per werkende (Rutten, 1990, 6). Welnu, in de periode 1973-1986 bleven zowel de ontwikkeling van de macro-

economische arbeidsproductiviteit als van de werkgelegenheidsgraad achter bij de ontwikkeling van het OESO-gemiddelde. Bedroeg de Nederlandse arbeidsproductiviteit in 1973 nog 102 (OESO = 100), waarmee Nederland op de tweede plaats stond achter de Verenigde Staten, in 1986 was de Nederlandse arbeidsproductiviteit gedaald tot indexcijfer 97, waarmee Nederland overigens nog bij de top vier van de OESO blijft (OECD, 1987A, 1988A, 1988B, 1989). Wat betreft de werkgelegenheidsgraad, deze bedroeg in 1973 56,3 procent, om naar 52,3 procent te dalen in 1986, een aanmerkelijk scherpere daling dan in het OESO-gebied als geheel (OECD, 1986a, 1988c). Met andere woorden, kon Nederland in de jaren zeventig de uitermate lage werkgelegenheidsgraad nog compenseren door een relatief hoge macro-economische arbeidsproductiviteit, in de jaren tachtig was de produktiviteitsontwikkeling niet langer in staat de lage en dalende werkgelegenheidsgraad te compenseren, zodat aanzienlijke verliezen moesten worden geïncasseerd wat betreft de nationale welvaart. Hoewel op de rendements- en concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven de laatste jaren weinig aan te merken is¹ en Nederlandse exporteurs relatief goede zaken doen, duiden deze ontwikkelingen erop dat de Nederlandse economie kampt met enige vrij fundamentele onevenwichtigheden. In een aantal opzichten ontbeert de Nederlandse economie de nodige dynamiek en zijn de toekomstperspectieven zoals prof. Rutten terecht opmerkt, kwetsbaar. De vraag hoe deze onevenwichtigheden te lijf kunnen worden gegaan, vereist een analyse van de wortels ervan, in casu van de lage werkgelegenheidsgraad en de hoge macro-economische arbeidsproductiviteit.

2 Werkgelegenheidsgraad en macro-economische produktiviteit

Het welvaartsniveau van een land is - per definitie - een functie van de werkgelegenheidsgraad en de gemiddelde arbeidsproductiviteit. Kijkend naar de meest ontwikkelde OESO-landen valt op dat nationale welvaart of het nationale produkt op zeer verschillende manieren totstandkomen. De Nederlandse economie genereert een betrekkelijk hoog welvaartsniveau met behulp van de inzet van relatief weinig, doch hoogproductieve, arbeidskrachten, terwijl bijvoorbeeld de Zweedse economie betrekkelijk veel, minder productieve arbeidskrachten tewerkstelt. Voor de zestien meest ontwikkelde OESO-landen waarvoor adequate

---

¹ Gemeten naar het winstaandeel in de economie bevindt het Nederlandse bedrijfsleven zich al jaren aan de top van de credivisie.

data ter beschikking staan,² geldt dat er een negatief statistisch verband bestaat tussen de werkgelegenheidsgraad en de macro-economische arbeidsproductiviteit (zie tabel 2).

Tabel 2 De historische ontwikkeling van de samenhang tussen de werkgelegenheidsgraad en de macro-economische arbeidsproductiviteit 1950 - 1986

	1950	1960	1973	1982	1986
R2	.21	.34	.681	.621	.681
	(-2.0)	(-2.7)*	(-5.0)**	(-4.4)**	(-4.8)*

N = 16; tussen haakjes t-waarde en significantie-niveau (* p.01, ** p.001, overige niet-significant). ¹ zonder USA. Bron: *OECD*, 1987, 1988a, 1988c, 1989a, Maddison, 1982.

Landen met een hoge werkgelegenheidsgraad kenmerken zich systematisch door een lage gemiddelde arbeidsproductiviteit³, terwijl omgekeerd landen met een relatief lage werkgelegenheidsgraad een gemiddeld hogere macro-economische arbeidsproductiviteit laten zien.⁴ Deze samenhang is uiteraard niet verbazingwekkend en in zekere zin logisch, maar opmerkelijk is dat het verband tussen beide grootheden in de naoorlogse periode aan kracht wint.

Dit lijkt erop te duiden dat het negatieve verband tussen werkgelegenheidsgraad en macro-economische arbeidsproductiviteit zich gestaag heeft ontwikkeld gedurende de naoorlogse periode in de meest ontwikkelde Westerse markteconomieën. Met andere woorden, de door ons onderzochte OESO-landen

² Het betreft de Verenigde Staten, Canada, Japan, Australië, Oostenrijk, België, Denemarken, Finland, Frankrijk, Bondsrepubliek Duitsland, Italië, Nederland, Noorwegen, Zweden, Verenigd Koninkrijk en Zwitserland.

³ Onze productiviteitsmaat behelst het produkt per werkende. Aangezien het produkt per werkende is samengesteld uit het produkt per gewerkt uur en het aantal gewerkte uren per werkende hebben we onderzocht in hoeverre onze maat de arbeidsproductiviteit in eigenlijke zin representeert en in welke mate deze maat een functie is van arbeidstijdregelingen etc. Daaruit blijkt dat de variantie in het produkt per werkende vrijwel geheel 'verklaard' wordt uit het produkt per gewerkt uur en vrijwel niet door het aantal gewerkte uren per werkende, waaruit we concluderen dat het produkt per werkende een adequate productiviteitsmaat representeert.

⁴ Een uitzondering op deze systematiek wordt gevormd door de Verenigde Staten, die een betrekkelijk hoge werkgelegenheidsgraad combineren met een uitermate hoge macro-economische arbeidsproductiviteit. Hoewel in de loop van de afgelopen decennia de Verenigde Staten duidelijk worden ingelopen door Japan en de EG-landen, blijven de Verenigde Staten tot op dit moment de veruit krachtigste en meest welvarende economie.

ontwikkelden hun specifieke kenmerken qua produktieve arbeidsmarktdeelname en het daaraan gekoppelde produktiviteitsniveau gedurende een langdurig historisch proces. Voor Nederland betekent dit dat de combinatie van een lage werkgelegenheidsgraad en een hoge macro-economische arbeidsproduktiviteit geen onveranderlijk kenmerk was van onze economie, maar zich integendeel in de loop der decennia heeft ontwikkeld.

De beantwoording van de vraag waarom het ene land een combinatie van lage werkgelegenheidsgraad en hoge arbeidsproduktiviteit ontwikkelde en het andere land juist een hoge werkgelegenheidsgraad en een relatief lage arbeidsproduktiviteit, kan van belang zijn voor het stellen van een adequate diagnose van de hedendaagse Nederlandse sociaal-economische problemen. Hoewel de kwestie niet eenvoudig is, lijkt het mogelijk een voorzichtig antwoord te formuleren.

Daartoe beschouwen we eerst de arbeidskostenniveaus in de Westerse markt-economieën. Het is bekend dat Nederland een in vergelijking betrekkelijk hoog arbeidskostenniveau kent, een fenomeen dat correspondeert met de hier te lande hoge arbeidsproduktiviteit. Tabel 3 laat zien dat in de door ons onderzochte landen het niveau van arbeidskosten sterke samenhang vertoont met het gemiddelde produktiviteitsniveau. Tevens zien we dat de samenhang tussen de arbeidskosten per werkende en de werkgelegenheidsgraad krachtig is in de jaren tachtig, maar dat ook deze samenhang tot ontwikkeling kwam in de afgelopen decennia: in 1960 was de samenhang nog zwak.

Tabel 3 Samenhang tussen arbeidskosten per werkende en werkgelegenheidsgraad respectievelijk arbeidsproduktiviteit

Arbeidskosten per werkende - produktiviteit				
	1960	1973	1982	1986
R^2	.95	.86	.91	.82
	(16,2)**	(8,5)**	(10,7)**	(7,1)**
Arbeidskosten per werkende - werkgelegenheidsgraad				
	1960	1973	1982	1986
R^2	.22	.49	.62	.59
	(-2,0)	(-3,4)*	(-4,4)**	(-4,0)*

N = 16; tussen haakjes t-waarde en significantie-niveau (* p.01, ** p.001, overige niet-significant). Bron: OECD, 1986a, 1987a, 1987b, 1988a, 1988ca, 1989a, Maddison 1982.

Hoewel dit ons nog niet veel leert over de determinanten van de uiteenlopende ontwikkelingen in verschillende Westerse markteconomieën, menen we te kunnen stellen dat structuurkenmerken van nationale arbeidsmarkten en van nationale stelsels van voortbrenging van goederen en diensten in de naoorlogse periode tot zekere wasdom zijn gekomen, waarmee een soort wederzijdse geïnstitutionaliseerde verankering lijkt te zijn gegroeid tussen de hoogte van werkgelegenheidsgraden enerzijds en produktiviteits- en arbeidskostenniveaus anderzijds.

Alvorens we twee hypothesen met betrekking tot de wording van de samenhang tussen werkgelegenheidsgraad en arbeidsproductiviteit opstellen, splitsen we de werkgelegenheidsgraad uiteen naar deelname per sexe (zie tabel 4).

Het blijkt dat de variatie in werkgelegenheidsgraden van de belangrijkste Westerse markteconomieën voor het grootste deel wordt gedetermineerd door de uiteenlopende vrouwenparticipatie. Dat betekent dat de factoren die in de naoorlogse periode (en daarvoor) van invloed zijn geweest op de evolutie van landenspecifieke werkgelegenheidsgraden een sexe-specifieke bias hebben gehad. Opmerkelijk is voorts dat in landen waarin de vrouwenparticipatie traditioneel laag was en is, in de jaren tachtig de mannenparticipatie meer dan gemiddeld daalt. Deelnamebevorderende of -belemmerende factoren hadden dus aanvankelijk voornamelijk betrekking op vrouwen, maar in de jaren tachtig blijken ook mannen meer en meer onder de invloedssfeer van deze factoren te vallen.

Tabel 4 Werkgelegenheidsgraad en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en mannen

	1950	1960	1973	1982	1986
R ² .	.83	.96	.96	.91	.96
(y=ax+bz+c)	(7,4)**	(16,1)**	(15,5)**	(7,8)**	(9,5)**
	(1,5)	(8,1)**	(5,8)**	(2,7)	(3,5)*
R ²	.80	.76	.86	.89	.91
(y=ax+c)	(7,5)**	(6,7)**	(8,8)**	(8,9)**	(10,9)**
R ²	.45 ¹	.50	.46 ³	.47	.60
(y=bz+c)	(3,3)*	(3,5)*	(3,2)*	(3,4)*	(4,3)*

y= werkgelegenheidsgraad, x= vrouwenparticipatie, z= mannenparticipatie, N= 16; tussen haakjes t-waarde en significantie-niveau (*=p.01, **=p.001, overige niet-significant).

¹ exclusief Japan, ² exclusief Japan en Finland, ³ exclusief Finland.

Bron: OECD, 1988c, Maddison, 1982.

Voor Nederland geldt een en ander in extreme mate. Van de spreekwoordelijk lage vrouwenparticipatie (deze is alleen in Ierland en Spanje lager) hier te lande is de mannenparticipatie welhaast een karikatuur. De arbeidsmarktparticipatie van mannen kelderde van beginjaren zestig tot de tweede helft van de jaren tachtig met ruim twintig (!) procentpunten tot het laagste niveau van alle OESO-landen.

Deze empirische gegevens geven aanleiding tot de formulering van twee concurrerende hypothesen aangaande de groeiende negatieve samenhang tussen werkgelegenheidsgraad en arbeidsproductiviteit. Hypothese één luidt dat werkgelegenheidsgraden zich in een historisch proces hebben gevoegd naar gegeven nationale produktiviteitsniveaus. De redenering is dat een land, strevend naar een zeker welvaartsniveau, gegeven een - bijvoorbeeld - laag produktiviteitsniveau, gedwongen is de produktieve deelname van de potentiële beroepsbevolking te stimuleren. En aangezien een lage gemiddelde arbeidsproductiviteit samengaat met een betrekkelijk laag arbeidskostenniveau, is in een dergelijke constellatie de prikkel voor ondernemers relatief veel mensen productief te werk te stellen per eenheid produkt groot. Bij deze hypothese wordt de produktieve arbeidsdeelname overwegend bepaald door economische factoren.

Hypothese twee luidt dat produktiviteitsniveaus zich in een historisch proces hebben aangepast aan gegeven werkgelegenheidsgraden. Bijvoorbeeld, gegeven institutionele belemmeringen ten aanzien van de omzetting van potentiële arbeidskrachten in produktieve arbeidskrachten, is een land gedwongen, ter bereiking van een zeker welvaartsniveau, zijn gemiddelde produktiviteitsniveau te verhogen. Bovendien kan een structureel klein arbeidsaanbod leiden tot spanningen op de arbeidsmarkt die culminereren in een voortdurende opwaartse loondruk, waardoor ondernemers kunnen worden geprikkeld de arbeidsinzet per eenheid produkt te beperken. In dit geval zouden lage deelnemingspercentages zich hebben geïnstitutionaliseerd in het stelsel van voortbrenging van goederen en diensten. De produktieve arbeidsdeelname wordt bij deze hypothese overwegend bepaald door niet-economische, i.c. politieke, institutionele en beleidsfactoren.

Op theoretisch niveau heeft noch hypothese één - de 'economische' hypothese - , noch hypothese twee - de 'politeik-institutionele' hypothese - een a priori grotere zeggingskracht. Op empirische gronden zou men kunnen stellen dat de 'economische' hypothese in zekere zin aanvulling behoeft, aangezien de verdeling van werkgelegenheidskansen over vrouwen en mannen niet uitsluitend verklaard kan worden in puur economische categorieën.

Aanvullende empirische duidelijkheid kan worden verkregen door de historische continuïteit van structuurkenmerken van nationale arbeidsmarkten (werkgelegenheidsgraad, vrouwenparticipatie) en nationale stelsels van voortbrenging van goederen en diensten (arbeidsproductiviteit, arbeidskosten) te beschouwen. Immers, op empirische en theoretische gronden is de veronder-

stelling gewettigd dat er een negatieve samenhang bestaat tussen de twee variabelen. In een constellatie waarbij de ene variabele geen of weinig historische continuïteit vertoont, de andere daarentegen wel en tegelijkertijd de statistische samenhang tussen beide variabelen groeit, is het aannemelijk dat de ene variabele zich heeft aangepast aan of is toegroeid naar de andere.

Welnu, we weten dat er in de jaren tachtig een sterke samenhang bestond tussen beide structuurkenmerken in Westerse markteconomieën, maar dat deze samenhang in de onmiddellijke naoorlogse periode nog zwak was. Kijken we vervolgens naar de historische (dis)continuïteit van structuurkenmerken van nationale arbeidsmarkten en markteconomieën (tabel 5), dan blijkt dat structuurkenmerken van nationale arbeidsmarkten een grotere historische continuïteit vertonen dan structuurkenmerken van stelsels van voortbrenging van goederen en diensten. Met andere woorden, het landenpatroon van werkgelegenheidsgraden vertoonde een hoge mate van stabiliteit, terwijl het landenpatroon qua arbeidsproductiviteit en arbeidskosten zeer instabiel was, of beter, zich voegde naar het patroon van werkgelegenheidsgraden.

Tabel 5 Continuïteit van de werkgelegenheidsgraad, de vrouwenparticipatie, de arbeidsproductiviteit en de arbeidskosten per werkende 1950 - 1986¹

	R ²
Werkgelegenheidsgraad	.51 (3,7)*
Vrouwenparticipatie	.33 (2,5)**
Arbeidsproductiviteit	.00 (0,2)
Arbeidskosten per werkende ²	.01 (0,3)

N = 15; tussen haakjes t-waarde en significantie-niveau (* p.01, ** p.05, overige niet-significant), ¹ zonder USA, ² 1960 - 1986.

Bron: zie tabellen 2-4.

Een cijfervoorbeeld moge een en ander verduidelijken: terwijl het verschil in werkgelegenheidsgraad in 1950 en 1986 tussen Nederland (56,9% - 52,3%) en Zweden (73,6% - 79,1%) hoegenaamd gelijk bleef, was het verschil in macro-economische arbeidsproductiviteit tussen beide landen in 1950 aanmerkelijk

kleiner (\$ 5012 versus \$ 4565) dan in 1986 (\$ 31781 versus \$ 22445) en in dat laatste jaar grotendeels compatibel met de landelijke werkgelegenheidsgraden. Hoewel deze cijferopstellingen geenszins de pretentie hebben van serieuze econometrische arbeid, duiden deze gegevens erop dat produktiviteits- en arbeidskostenniveaus zich in een historisch proces hebben aangepast aan specifieke arbeidsmarktstructuren, waarmee hypothese twee empirische ondersteuning krijgt. Hiermee is niet gezegd dat bijvoorbeeld arbeidskostenontwikkelingen niet van belang zijn voor arbeidsmarktontwikkelingen, maar onze gegevens duiden er wel op dat op de lange termijn beschouwd het niet een hoog produktiviteits- of arbeidskostenniveau is geweest dat verantwoordelijk is voor de huidige lage Nederlandse werkgelegenheidsgraad, maar dat politiek-institutioneel bepaalde deelnemingspercentages in een langdurig historisch proces effectueerden in het huidige hoge produktiviteits- en arbeidskostenniveau⁵. Deze conclusie stemt in grote lijnen overeen met de inschatting van prof. Rutten dat tal van politiek-institutionele en maatschappelijke factoren disincéntives en belemmeringen vormen voor produktieve arbeidsdeelname voor de Nederlandse potentiële beroepsbevolking (Rutten, 1990, 6; Therborn, 1989; WRR, 1987).

3 Arbeidsmarktregulering

De landenspecifieke arbeidsmarktregulering is niet alleen van cruciaal belang voor de omvang van de produktieve beroepsbevolking, maar in de jaren zeventig en tachtig tevens voor de omvang van de werkloosheid. Terwijl in de jaren vijftig en zestig werkloosheidsniveaus in de door ons onderzochte landen in geringe mate samenhangen met de werkgelegenheidsgraad, blijken in de jaren zeventig en tachtig landen met een omvangrijke produktieve beroepsbevolking systematisch met een lagere werkloosheid te worden geconfronteerd dan landen met een relatief geringe produktieve beroepsbevolking (zie tabel 6). Kortom, de wijze waarop een nationale arbeidsmarkt is gereguleerd lijkt van cruciaal belang, niet alleen voor het deelnemingspercentage, maar ook voor de hoogte van de werkloosheid en, zoals we eerder zagen, zelfs voor het welvaartsniveau van een land.

---

⁵ Het is hier van belang op te merken dat per land verschillende macro-economische produktiviteitsniveaus niet terug te voeren zijn op verschillende sectorstructuren. Bijvoorbeeld, Nederland kent behalve in de industrie ook in de commerciële dienstensector een in vergelijking met andere landen hoog produktiviteitsniveau, terwijl ook in de publieke dienstverlening relatief weinig personen werkzaam zijn per eenheid overheidsuitgave.

Tabel 6 De historische ontwikkeling van de samenhang tussen werkloosheid en werkgelegenheidsgraad 1950 - 1988

	1950	1960	1973	1982	1986	1987/88
R ²	.30	.37	.45	.42	.58	.69
	(-2,5)1	(-2,9)2	(-3,4)3	(-3,2)3	(-4,4)4	(-5,6)4

N = 16; tussen haakjes t-waarde en significantie-niveau (1) p.05, 2)p .02, 3) p.01, 4) p.001

Bron: *OECD*, 1987b, 1988c, 1989b, Maddison, 1982.

Op basis van deze gegevens is het mogelijk de zestien markt-economieën langs twee assen in te delen. Het eerste onderscheidende kenmerk betreft de mate van regulering van respectievelijk aanpassing aan marktontwikkelingen. Het betreft hier de mate waarin politieke of institutionele actoren processen en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt reguleren (een marktordenende beleidsoriëntatie)⁶ danwel overlaten aan autonome marktkrachten (een marktconforme beleidsoriëntatie). Het tweede onderscheidende kenmerk behelst de inhoud van arbeidsmarktregulering. Deze kan enerzijds zijn gericht op de bevordering van produktieve arbeidsmarktdeelname en anderzijds op belemmering van deelname of de bevordering van uittreden (vergelijk met Therborn, 1989, 226).

Landen uit groep I (Denemarken e.a.) combineren een hoge werkgelegenheidsgraad met lage werkloosheid. Van oudsher heeft de nationale overheid in die landen een sterke greep op arbeidsmarktontwikkelingen en is de beleidsoriëntatie gericht op de bevordering van produktieve arbeidsmarktdeelname. Groep II (Japan e.a.) is wat betreft de mate van (overheids)regulering van arbeidsmarktprocessen en -ontwikkelingen vergelijkbaar met de vorige groep, maar er bestaat een belangrijk verschil ten aanzien van de inhoud van de arbeidsmarktregulering: in het streven naar het voorkomen van open werkloosheid wordt in deze landen -

⁶ We sluiten hiermee aan bij internationaal politiek-economisch onderzoek dat sociaal economische ontwikkelingen in geavanceerde industrielanden beschrijft en verklaart in termen van staat-economie verhoudingen. Zie onder andere Göran Therborn, 1986, die de enigszins vergelijkbare concepten 'zachte' en 'harde' welvaartsstaten introduceerde, Theda Skocpol, 1985, - zij hanteert het concept 'beleidscapaciteit' ter beschrijving van staat-economie verhoudingen en verklaring van uitkomsten van sociaal-economisch beleid, Fritz Scharpf, 1987, en Peter Katzenstein, 1985, die beleidsoriëntaties in verband brengt met de regulering van conflicten tussen verschillende sociaal-economische klassen. Voor een nadere uitwerking van de concepten marktordenende en marktconforme beleidsoriëntatie zie: W. Visser en R. Wijnhoven, 1989.

in tegenstelling tot de landen uit groep I - op verschillende wijzen gebruik gemaakt van de afvloeiing van uiteenlopende categorieën van de nationale arbeidsmarkt. Het resultaat hiervan is dat weliswaar de werkloosheid laag bleef, maar de werkgelegenheidsgraad daalde.

Schema Arbeidsmarktregulering

Beleidsoriëntatie:	marktordenende oriëntatie	marktconforme oriëntatie
bevordering arbeidsmarkt-deelname	Denemarken Finland Noorwegen Zweden	Verenigde Staten Canada Australië Verenigd Koninkrijk
belemmering arbeidsmarkt-deelname / stimulering uitrede	Japan België Oostenrijk Zwitserland Italië Nederland	Frankrijk B.R. Duitsland

De reguleringscapaciteit van de landen uit groep III (Verenigde Staten e.a.) is gering, terwijl in tegenstelling tot de landen uit groep IV er geen of weinig geïnstitutionaliseerde uitredemechanismen bestaan, hetgeen resulteert in gematigd hoge deelnemingspercentages en een hoge, sterk fluctuerende werkloosheid. Evenals in groep III is de reguleringscapaciteit ten aanzien van arbeidsmarktontwikkelingen in de landen van groep IV (België e.a.) zeer beperkt. Deze marktconforme oriëntatie van het arbeidsmarktbeleid wordt geflankeerd door geïnstitutionaliseerde toetred-belemmeringen en uitgebreide uitrede-mechanismen, veelal in de vorm van een compenserend arbeidsmarkt-beleid. In tegenstelling tot Oostenrijk en Zwitserland, waar de uitrede-oriëntatie voor een belangrijk deel vorm krijgt in een intensief remigratie-beleid, vindt de uitrede in deze landen overwegend plaats via sociale zekerheidsregelingen.⁷ Massale werkloosheid en een lage werkgelegenheidsgraad gaan in deze landen hand in hand.

⁷ Hoewel de Westduitse remigratie-inspanningen in de jaren zeventig en tachtig substantieel mogen worden genoemd en ook Nederland in de naoorlogse periode, ondanks spanningen op de arbeidsmarkt, een zekere emigratie-traditie in stand hield.

4 De lage en dalende produktieve arbeidsdeelname in Nederland

De lage produktieve arbeidsdeelname in Nederland wordt over het algemeen toegeschreven aan de extreem geringe vrouwenparticipatie. Ten dele is dit correct. De gangbare verklaring hiervoor is dat Nederland de arbeidsparticipatie van vrouwen heeft ontmoedigd c.q. belemmerd. Een scala van institutionele, beleids- en culturele factoren heeft hier een rol gespeeld.

Ondanks een zekere 'inhaalbeweging' in de jaren zeventig en tachtig - die overigens bleek afsteekt bij Scandinavische ervaringen - bestaan er momenteel slechts twee OESO-landen met een geringere vrouwenparticipatie, te weten Ierland en Spanje. Het ontbreken van adequate kinderopvang- en ouderschapsregelingen werkt tot op de dag van vandaag belemmerend op de toetrede van vrouwen. Tegelijkertijd gaan van het sociale zekerheidsstelsel, het belastingregime en het bestaan van kostwinnerslonen belangrijke ontmoedigende effecten uit op de arbeidsdeelname van vrouwen (Bruyn-Hundt, v. Linden, 1990). Karakteristiek in dit verband is tenslotte de de facto uitsluiting van bijstandsvrouwen in het arbeidsinpassingsinstrumentarium van het publieke arbeidsvoorzieningsapparaat.

Zoals gezegd kan de in internationale vergelijking lage werkgelegenheidsgraad maar ten dele worden toegeschreven aan de geringe vrouwenparticipatie. Terwijl de mannenparticipatie in 1960 nog boven het OESO-gemiddelde lag, is deze momenteel, dankzij een vrije val van ruim twintig procentpunten, de laagste van alle OESO-landen. Deze daling moet niet zozeer worden toegeschreven aan het bestaan van *ontmoedigende* en *belemmerende* factoren (die van belang zijn voor de vrouwenparticipatie), maar veeleer aan *uittrede-stimulerende* effecten van de Nederlandse arbeidsmarktregulering.

Deze uittrede-stimulering is het gevolg van het gelijktijdig ontbreken van een marktordenend arbeidsmarktbeleidsinstrumentarium en een geïnstitutionaliseerde preoccupatie met een compenserend arbeidsmarktmanagement. Ten tijde van de wederopbouwfase in de eerste anderhalf à twee decennia na de Tweede Wereldoorlog bleven de effecten van deze politiek-institutionele constellatie nog deels onder de oppervlakte; de produktieve arbeidsdeelname steeg gestaag. Echter, reeds met de eerste serieuze rationaliseringsgolf in met name de industrie in de jaren zestig werden de uittrede-stimulerende effecten van de Nederlandse arbeidsmarktregulering manifest. Het ontbreken van een marktordenend arbeidsmarktbeleid ten aanzien van zowel de vraag- als de aanbodzijde maakte het voeren van een actief en gericht herintrede-beleid ten aanzien van uitgestoten ar-

beidskrachten de facto onmogelijk, terwijl het gelijktijdig bestaan van de WAO als compenserend arbeidsmarktinstrument de ontsnappingsmogelijkheid van uitrede stimuleerde.

Deze politiek-institutionele constellatie reproduceerde c.q. verhevigde bestaande kraptes op de arbeidsmarkt, met als gevolg substantiële loon- en productiviteitsstijgingen, waarmee de lage werkgelegenheidsgraad zich stevig verankerde in het Nederlandse stelsel van voortbrenging van goederen en diensten. In de jaren zeventig en tachtig zette deze ontwikkeling zich in versterkte mate voort. Wegens het ontbreken van een krachtig socio-politiek draagvlak - ook ten tijde van het kabinet Den Uyl - gericht op de ombuiging van het marktconforme, compenserende arbeidsmarktbeleid richting een beleidsoriëntatie conform de landen in groep I (Visser, Wijnhoven, 1989), nam de productieve arbeidsdeelname dramatisch af. Werkgelegenheidsverliezen in de industrie werden niet of nauwelijks gecompenseerd door een werkgelegenheidsstimulerend industriebeleid, waardoor de industriële werkgelegenheidsgraad substantieel en sterker dan in ons omringende landen kelderde. De werkgelegenheidsontwikkeling in de dienstensector was te mager om als buffer te dienen voor deze ontwikkeling, met name omdat er in het Nederlandse politieke systeem geen krachtige coalitie bestond die een substantiële uitbreiding van werkgelegenheid in de publieke sector vorm kon geven. De in internationale vergelijking matige tot slechte (jaren tachtig) ontwikkeling van de werkgelegenheid in de publieke sector is hiervan een illustratie.

Niet alleen ontbrak een marktordenend en stimulerend werkgelegenheidsbeleid, ook het arbeidsvoorzieningsbeleid is te karakteriseren als marktconform. De aanvankelijk aanbodgerichte arbeidsbemiddeling was kwantitatief marginaal en kwalitatief inadequaat. De arbeidsvoorzieningsorganisatie ontbeerde een voldoende inzicht in marktontwikkelingen en een daarop toegesneden arbeidsinpassingsinstrumentarium, waardoor medio jaren zeventig een substantieel aanbodoverschot kon worden geflankeerd door tekorten op deelmarkten. De omschakeling naar een vraaggerichte, expliciet marktconforme arbeidsbemiddeling, als tegemoetkoming aan eisen en verlangens van ondernemers, had in kwantitatief opzicht nauwelijks tot geen positieve effecten op de werkloosheid, terwijl zij in kwalitatief opzicht negatieve effecten had: arbeidsbureaus reproduceerden en versterkten bestaande selectie- en filtermechanismen op de arbeidsmarkt waardoor de relatief laagst opgeleide en minst productieve arbeidskrachten bovenproportioneel door werkloosheid werden getroffen.

Ook in deze decennia werd dit overwegend marktconforme arbeidsmarktbeleid geflankeerd door een compenserende oriëntatie. Per saldo anderhalf miljoen potentiële arbeidskrachten werden gestimuleerd (en waren vaak gedwongen) de

veelal doodlopende wegen naar de WW, WWV, RWW, WAO en AAW in te slaan, een even uniek als dramatisch verschijnsel in het OESO-gebied.

5 Socio-politiek systeem en arbeidsmarkt regulering

Een eenvoudige verklaring voor het gegeven dat de Nederlandse wijze van arbeidsmarktregulering als marktconform en compenserend, met sterke ontmoedigende en uittrede-stimulerende karakteristieken is te kenmerken, is uit de relevante literatuur niet te destilleren. Echter, onze classificatie van landen in vier categorieën geeft aanleiding tot het volgende: in de landen uit groep I bestaat er een socio-politieke machtsbalans ten voordele van de sociaal-democratische arbeidersbeweging, terwijl die machtsbalans in de landen uit groep II (met uitzondering van Oostenrijk) en III (wellicht uitgezonderd Australië) meer naar een liberale of conservatieve kant tendeert.

In groep IV is er daarentegen sprake van een meer evenwichtige socio-politieke machtsbalans, waarbij in België, West Duitsland, Italië en Nederland tegelijkertijd sprake is van een krachtige christen-democratische socio-politieke traditie. Onze stelling is dat in een land met een dergelijke evenwichtige socio-politieke machtsbalans noch een politiek en maatschappelijk draagvlak bestaat voor een overwegend marktordenende beleidsoriëntatie, noch voor een overwegend marktconforme wijze van overheidsingrijpen in de economie. In deze landen is een socio-politiek compromis geëvolueerd, waarin de overheid grotendeels afziet van ordenend ingrijpen in de produktieve sferen van de markteconomie, maar waarin de staat wel intensief intervenueert in de distributieve sferen van de economie, ter compensatie voor het overwegend marktconforme functioneren ervan.

De totstandkoming van een dergelijke staat-economie verhouding is in deze landen tevens bevordert door het bestaan van krachtige christen-democratische partijen. Meer dan andere politieke partijen bestaat de maatschappelijke basis van christen-democratische partijen uit een mix van ondernemers, zelfstandigen en middenklassen, terwijl de basis van de christen-democratie tegelijkertijd voor een zeer aanzienlijk deel wordt vormgegeven door substantiële delen uit de arbeidersklasse. Deze maatschappelijke coalitie in één partij levert eens te meer een draagvlak voor een marktconforme, compenserende welvaartsstaat, temeer daar christen-democratische partijen specifieke ideologieën kennen ten aanzien van de staat-economie verhouding. De Rooms-katholieke en protestantse politieke theorieën van 'subsidiariteit' en 'sovereiniteit in eigen kring' impliceren dat de over-

heid zich afzijdig dient te houden van markteconomische ontwikkelingen, maar dat marktuitskomsten tegelijkertijd niet principieel positief worden gewaardeerd (vgl. met Therborn, 1989, 226). Wanneer marktuitskomsten strijdig zijn met christen-democratische beginselen, wordt de overheid opgeroepen deze strijdigheid weg te nemen, of meer nog, te compenseren. Christen-democratische politieke theorieën leveren als het ware het ideologisch fundament voor een marktconforme, compenserende welvaartsstaat, hetgeen voor het functioneren van de arbeidsmarkt betekent dat de overheid zo weinig mogelijk ordenend intervenueert, maar achteraf compenseert voor ongewenste marktuitskomsten.

6 Conclusies

Het functioneren van een geavanceerde markteconomie als de Nederlandse wordt in hoge mate bepaald door de politiek-institutionele omgeving waarin zij zich bevindt. Marktevenwichten veronderstellen derhalve naast prijsbewegingen ook specifieke politiek-institutionele voorwaarden. Een conclusie die hier van belang is luidt dan ook dat ontwikkelingen op een nationale arbeidsmarkt niet alleen worden bepaald door de grillen van de internationale conjunctuur en/of de concurrentiepositie van een land in termen van loon- en winstontwikkelingen, maar vooral door de wijze waarop binnenslands de arbeidsmarkt door een complex van politieke, maatschappelijke, institutionele en beleidsactoren en -instanties wordt gereguleerd.

Een tweede conclusie luidt dat het onjuist is een goed-renderend bedrijfsleven als het ultieme draagvlak van de nationale economie of de totale welvaart te beschouwen. Veeleer moet de produktieve beroepsbevolking als zodanig worden opgevat. Het is voor Nederland daarom van cruciaal belang te streven naar een veel meer omvangrijke beroepsbevolking.

Bezien we de blijvend hoge werkloosheid, de massale 'arbeidsongeschiktheid', de permanent lage werkgelegenheidsgraad en de daarmee samenhangende achterblijvende welvaartsontwikkeling in het perspectief van de hier te lande historisch gegroeide arbeidsmarktregulering, dan menen we tevens een aantal beleidsconclusies te kunnen formuleren. In het algemeen heeft Nederland dringend behoefte aan een activerend - *marktordenend* - arbeidsmarktbeleid. De uitermate lage participatiegraad noopt ons te dien aanzien grote inspanningen te getroosten, zowel op het gebied van het arbeidsvoorzienings- als het werkgelegenheidsbeleid.

Een uitsluitend marktconforme prikkeling van potentieel produktieve arbeidskrachten blijkt weinig effectief te zijn. Loon- noch uitkeringshoogte zijn van

grote invloed op de bereidheid van het arbeidsaanbod om banen te aanvaarden en de mobiliteit van werkzoekenden blijkt slecht te kunnen worden verklaard uit aanbodfactoren (zie voor een kort overzicht, Kapteyn e.a., 1989). Een activerend arbeidsmarktbeleid dat steunt op een marktconform arbeidsvoorzieningsbeleid (à la groep III) zal derhalve weinig vruchtbaar zijn. Meer zinnig is een *marktordenend arbeidsvoorzieningsbeleid*, waarbij de inspanningen zijn gericht op een intensieve begeleiding van niet-actieven naar het reguliere arbeidsproces⁸, maar ook - ter voorkoming verdringingsprocessen en fenomenen als herhalingswerkloosheid in de 'onderste' segmenten van de arbeidsmarkt - op de bevordering van opwaartse mobiliteit van werkenden (Leijnse, 1990).

Een marktordenend arbeidsvoorzieningsbeleid dient noodzakelijkerwijs te worden geflankeerd door een *marktordenend werkgelegenheidsbeleid*. Immers, daar de weinig omvangrijke produktieve beroepsbevolking zich, getuige de lage werkgelegenheidsintensiteit, heeft geïnstitutionaliseerd in ons stelsel van voortbrenging van goederen en diensten, zal een marktordenend arbeidsvoorzieningsbeleid op termijn weinig vruchtbaar blijken indien het niet wordt geflankeerd door een marktordenend werkgelegenheidsbeleid. Omdat ook hier globale - marktconforme - beleidsinterventies tot dusverre te weinig effectief blijken - ondanks de indrukwekkende winstgevendheid van het bedrijfsleven en de in vergelijking zeer gematigde loonkostenontwikkeling blijft de werkgelegenheids-groei vooralsnog te mager - kan aan een meer ordenend werkgelegenheidsbeleid in rede niet meer worden ontkomen. Temeer daar de lage en dalende werkgelegenheidsgraad negatieve repercussies heeft voor de welvaartsontwikkeling, lijkt de tijd rijp voor een niet alleen intensievere maar vooral marktordenender overheidsbemoeienis met de werkgelegenheidsontwikkeling. Drie beleidslijnen lijken daarbij voor de hand te liggen.

- Ten eerste ligt er een taak voor de overheid om theoretische economische verbanden zodanig te begeleiden en sturen, dat de uitkomsten niet langer een produkt zijn van ongewisse marktontwikkelingen, maar mede van een ingenieuze politieke coördinatie van uiteenlopende marktbeslissingen. Gezocht zou moeten worden naar coördinatie-mechanismen waardoor verbanden als

⁸ Een praktijkvoorbeeld van een type arbeidsvoorzieningsbeleid als hier bedoeld leveren J. Tilbusscher e.a., 1989. Dit project laat zien dat individuele trajectbegeleiding (intensieve begeleiding, scholing, werkervaring en bemiddeling) in staat is gangbare 'onbemiddelbaarheidsfactoren' (leeftijd, duur werkloosheid, opleiding, etnische herkomst) op te heffen. Zie ook: H. van den Berg en K. van der Veer. *Hoezo onbemiddelbaar?* Amsterdam, VU-uitgeverij.

*loonmatiging-werkgelegenheid*⁹ en *winst-investeringen-werk*¹⁰ meer bevredigende resultaten opleveren dan de afgelopen decennia.

- Een tweede voor de hand liggende beleidslijn, die heden ten dage reeds enig opgeld¹¹ doet, is de ombuiging van geldstromen die tot dusverre uitsluitend een compenserende functie hadden naar de creatie van arbeidsplaatsen. De compensatie voor werkloosheid - dus afgezien van de 'arbeidsongeschiktheid' - kost de Nederlandse economie jaarlijks om en nabij drie en een half procent van het BNP, een bedrag dat, mits ingezet ter verhoging van het produktieve arbeidsvolume, aan de economie tevens een belangrijke groei-impuls zou kunnen bieden.
- Een derde beleidslijn betreft de hoge gemiddelde arbeidsproductiviteit van de Nederlandse economie. Het zou van weinig wijsheid getuigen produktiviteitsstijgingen in de industrie te frustreren omwille van de werkgelegenheid, maar in belangrijke takken van de dienstverlening¹² is de kwaliteit van de verleende diensten in hoge mate afhankelijk van de hoeveelheid ingezette arbeid. Met andere woorden, een verbetering van de kwaliteit van de dienstverlening vereist vaak een verhoging van de werkgelegenheidsintensiteit. En aangezien de gemiddelde arbeidsproductiviteit van de Nederlandse dienstverlening hoog is in landenvergelijkend opzicht, liggen hier niet onaanzienlijke mogelijkheden een positieve bijdrage te leveren aan het structurele tekort aan arbeidsplaatsen.

De problemen waar de Nederlandse economie heden ten dage mee kampt - massale werkloosheid en een achterblijvende welvaartsontwikkeling -, zijn voor een belangrijk deel veroorzaakt door de marktconforme, compenserende beleidstradities hier te lande. Niet geheel ten onrechte ontstond er in de jaren

---

⁹ In de periode 1972-86, een fase van een sterk matigende loonontwikkeling, bestond er geen statistisch significant verband tussen de totale arbeidskosten- en de werkgelegenheidsontwikkeling.

¹⁰ Bijvoorbeeld het Japanse systeem van winstbelasting biedt een sterke prikkel gerealiseerde winsten binnenlands te herinvesteren door het belastingtarief afhankelijk te maken van het investeringsgedrag. Deze en andere eenvoudige beleidsmaatregelen zouden kunnen bijdragen tot een werkgelegenheidsbevorderende aanwending van de hoge Nederlandse winstgevendheid.

¹¹ Hoewel de voorgenomen beleidsinspanningen nog betrekkelijk marginaal zijn. De sociale vernieuwings-operatie behelst in financiële termen ongeveer een derde promille van het BNP, terwijl in het kader van het Jeugdwerkgarantie Plan en de banenpools slechts circa een procent van de beroepsbevolking wordt bereikt.

¹² Met name in de publieke dienstverlening (gezondheidszorg, bejaardenzorg, onderwijs) maar ook in delen van de commerciële dienstverlening (toerisme en recreatie, horeca).

zeventig een conservatieve stroom van kritiek op het functioneren van onze welvaartsstaat. Zijn marktconforme en compenserende karakter bleek immers niet in staat de problemen van die tijd - stijgende werkloosheid - het hoofd te bieden. Ruim tien jaar later moeten we echter constateren dat de conservatieve kritiek, jaar op jaar verwoord in de nieuwjaarsartikelen van prof. Rutten en geschraagd door een krachtig politiek en maatschappelijk draagvlak, inhoudelijk weinig adequaat was en dat de conservatieve pretenties niet zijn waargemaakt. Sterker, gezien de blijvend massale werkloosheid en 'arbeidsongeschiktheid' en de daarbij gekomen achterblijvende welvaartsontwikkeling moeten we zelfs vaststellen dat Nederland zich deze pretenties niet langer kan veroorloven.

Het is daarbij niet onwaarschijnlijk dat ook de politieke en maatschappelijke steun voor een voortgezet marktconform sociaal-economisch beleid zal afkalven.¹³ Net zo min als de luxe villa's van Oosteuropese partijchefs een goede indicator van de levensstandaard van de bevolking bleken te zijn, kan ook de Nederlandse welvaartsontwikkeling worden afgemeten aan de hoogte van ondernemingswinsten. Tot belangrijke politiek-economische omwentelingen zal het hier wel niet komen, maar de politieke en maatschappelijke basis voor een voortzetting van een overwegend marktconforme sociaal-economische ontwikkeling zal waarschijnlijk wel versmallen.

Literatuur

- Berg, H. v.d., K. v.d. Veer, 1990, *Hoeho Onbemiddelbaar?*, VU-uitgeverij, Amsterdam
- Bruyn-Hundt, M., D. v.d. Linden, 1990, Het bruto-nettotraject voor (her)intredende vrouwen, *ESB*, 3, 64-67
- Kapteyn, A., H. Keuzenkamp, F v.d. Ploeg, 1989, *De Hardnekkige Werkloosheid in Nederland*, *ESB*, ,
- Katzenstein, P., 1985, *Small States in World Markets*, Cornell University Press, Ithaca
- Leijnse, F., 1990, Overheid en Beoepsgerichte Scholing, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 12/3, blz. 114-132
- Maddison, A., 1982, *Ontwikkelingsfasen van het kapitalisme*, het Spectrum, Utrecht
- OECD, 1986a, *Historical Statistics*, OECD, Parijs

¹³ Hoewel een falend arbeidsmarktbeleid - in de zin van het voortduren of zelfs stijgen van werkloosheid - niet per se hoeft te leiden tot een afname van de politieke steun. Zie hiervoor: W. Visser en R. Wijnhoven, 1990.

- OECD, 1987a, *National Accounts Detailed Tables volume II 1973-1985*, OECD, Parijs
- OECD, 1987b, *Economic Outlook 42*, OECD, Parijs
- OECD, 1988a, *Labour Force Statistics 1966-1986*, OECD, Parijs
- OECD, 1988b, *Employment Outlook 1988*, OECD, Parijs
- OECD, 1988c, *Historical Statistics*, OECD, Parijs
- OECD, 1989a, *National Accounts Main Aggregates volume I 1960-1987*, OECD, Parijs
- OECD, 1989b, *Quarterly Labour Force Statistics 1*, OECD, Parijs
- Rutten, F., 1990, De laatste loodjes van het herstelbeleid, *ESB* 1, 4-7
- Scharpf, F., 1987, *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Europa*, Campus, Frankfurt
- Skocpol, T. (ed.), 1985, *Bringing the State back in*, Cambridge University Press, Cambridge
- Therborn, G., 1986, *Why some Peoples are more Unemployed than Others*, Verso, London
- Therborn, G., 1989, 'Pillarization' and 'Popular Movements'. Two Variants of Welfare State Capitalism'. Castles, F. (ed.), *The Comparative History of Public Policy*, Cambridge
- Tilbusscher, J. (red.), 1989, *De Uitstraling van een Project. Het Ingroeiplan Hengelo (0) voor langdurig werklozen geëvalueerd*, Hengelo
- Visser, W., R. Wijnhoven, 1989, *Baanbrekende Politiek. De Achterkant van de Massale Werkloosheid*, Kok Agora, Kampen
- Visser, W., R. Wijnhoven, 1990, Politics do Matter, but does Unemployment? Party Strategies, ideological discourse and Enduring Mass Unemployment, *European Journal of Political Research*, 18, blz. 71-96
- WRR, 1987, *Activerend arbeidsmarktbeleid*, Rapport aan de regering 33, Den Haag